

Туркистон илгари ўз замонасига кўра маданиятга эга эди. Ўша даврда Туркистон хукмдорлари, уламолар ва зиёлилар маданий-маърифий ишга жиддий аҳамият берар эдилар, ҳар бир киши халқ маориф ишига бор нарсаси билан ёрдам беришни савоб деб биларди. Ана шунинг учун Туркистонда улкан мадрасалар, мактаблар, кутубхоналар ва корхоналар тоғдек қад ростлаган эди. Ҳар бир киши ўқитувчи ва ўқувчиларни моддий таъминлаш учун вакф таъсис этар, бунинг учун ўз ерлари, саройлари, дўконлари ва умуман бериши мумкин бўлган барча нарсаларини ўқув юртларининг тўлиқ мулки қилиб берарди. Шу боис мударрис ва талабалар вакф томонидан таъминлангани сабабли ўша даврда ҳеч нарсага муҳтожлик сезишмаган, ҳозирги интернат ва стипендиянинг ўрнини босгани учун ўзларини маданият ва маориф ишига бағишлаган эдилар. Ана шу ҳимоя остида буюқ олимлар, профессорлар ва файласуфлар вояга етган. Хатто катта шаҳарлардаги, ҳусусан, Самарканд, Бухоро, Кўкон, Тошкентдаги ва айрим қишлоқлардаги улкан мадрасалар ҳамда уларнинг қолдиқлари, Самаркандда Мирзо Улугбек томонидан қурилган обсерватория биноси маданият ва маориф ўша пайтда қанчалик юксак бўлганига гувоҳлик беради. Уша пайтдаги тараккиётга вакфлар сабаб бўлган. Вакфлар фақат руҳоний предметларни ўргатиш учунгина таъсис этилмас, балки умумтаълим фанларини ўқитиш учун таъсис этилган. Диний таълим ҳам, ҳудди рус мактабларидаги каби, умумий фанлар ва предметлар қатори, мустиқил предмет сифатида қиритилган.

Кейинги вақтларда Туркистонда содир бўлган урушлар оқибатида, қонларнинг ҳукмронлиққа интилишлари, турли босқинчиларнинг ҳужумлари туфайли маданият-маърифат ривожига тўхтаб қолди, баъзи олим, уламолар табиий равишда вафот этдилар, бошқалари турли мамлакатларга қўчиб кетдилар. Қадимги маданиятни эслатувчи мадраса ва вакфлар ҳозиргача сақлаб қолинди. Ҳар қандай маданиятга халқнинг ҳукумати мадрасаю вакфларни оқиллик билан бошқариш оқоли давлат қазнасига зарар қилтирмай ушбу мадраса ва маориф даражасини қўтариши ҳамда ўқув ишини тўғри йўлга қўйиши мумкин эди. Аммо Туркистон, туркий халқларининг бахтсизлигига кўра, эски рус ҳукуматлари томонидан қабт этилди ва халқнинг маданий-маърифий масалалари ўзга қилипга қолинди. Эски рус ҳукумати маҳаллий халқларни руслаштириш мақсадини таъқиб этган боис маданият-маърифат излари Туркистон тупроғидан тамом йўқолди.

Победоносцев, Ильминский ва Остроумов сингари миссионерларнинг назорати остида ва уларнинг ташаббуси билан энг йирик вакфлар қазна қойдасига қўриб қолинди; мадрасалар ҳамда мактабларда фақат соф диний ҳарактердаги фанлар қолди; халқ учун зарур бўлган фанлар, ҳусусан, жўғрофия, математика, физика ва бошқа амалий фанлар бутунлай манъ этилди ва бу фанларни махфий ўргатувчи ўқитувчилар гўё инқилобчи каби таъқиб остига қолинди ёки қанисломчи сифатида оғир қазоларга қўрилди. Янги мадраса ва мактаблар солиш, эскиларини таъмирлаш қатъий манъ

килинган эди. Шунингдек, маданий-маърифий ишларга хизмат килувчи янги вакфларни таъсис этиш ҳам манъ этилган бўлиб, умумтаълим фанларини ўрганишни истовчилар рус тилини билиш ва билмаслигидан катъи назар, бу фанларни рус тилида ўрганишлари шарт эди. Эски рус ҳукуматларининг халк маорифига нисбатан бундай сиёсати тимсолини кўрган Туркистон турк халқдари ўз маданият-маорифларининг колганини асраш учун, маданият ва маърифат ўчоги бўлган мактаб ва мадрасаларини саклаш учун уларни соф диний таълим-тарбия учун мўлжалланган муассаса деб, вакфларни эса рухоний институтларни ушлаб туришга хайрия максадида таъсис этилган муассаса, деб кўрсатишга мажбур эдилар.

Шундай қилиб, халк диний таълимни ўрганиш пардаси остида мадраса ва мактабларда динга умуман алоқаси бўлмаган форс ва араб тилини, юнон фалсафасини ўрганарди. Нихоят, 40—50 йил мобайнида умумтаълим фанларини ўқитувчи олим мударрисларнинг биронтаси қолмай ўлиб кетдилар, уларнинг ўрнини умумтаълим фанлари ва рухоний таълимотга эга бўлмаган, мадраса, мактаб ва вакфларнинг ташкил этилиш тарихини ва вазифасини билмаган, чор ҳукуматининг кўрсатилган сиёсати таъсирида тарбияланган мутаассиб муллолар эгаллади. Улар халкнинг ушбу ўқув юртларини чор ҳукуматининг таъйинидан омон саклаб қолиш максадида, айтилган ўқув юртларини хий-лага ўтиб, диний характердаги муассаса, деганларига шубҳа ҳам қилмасдилар. Оқибатда мутаассиб муллолар мадраса ва мактаблар ҳақиқатда ҳам халкнинг диний эҳтиёжини қондириш учун мўлжалланган экан, деб қиппа-чин ишондилар. Мазкур муллолар ўзларининг янглиш фикрларини кенг халқ оммасига ёйиб, тарката бошладилар. Шу боис халқ ва муллоларнинг ўзлари мадраса ва мактаб ҳамда вакфларни диний ва хайрия характердаги муассаса, деб ҳисоблай бошлаганлар.

Ўзгаришдан сўнг сиёсат ҳам бошқа томонга айланди, аммо эски ва янглиш фикр муллолар орасида ҳам, халқ орасида ҳам йўқолмади, ҳатто ҳокимият тепасида турган баъзи ўртоқлар вакфни фақат халқни диний ва хайрия эҳтиёжларини қондирувчи муассаса ҳисоблаб, ўз лойиҳаларини ўша руҳда тузмокдалар.

Юқорида баён этилганлардан маълум бўляпти:

1. Вакфлар хайрия ва диний эҳтиёжлар учун эмас, балки халкнинг маданият ва маърифатини юксалтириш учун таъсис этилган.
2. Туркистон халқларининг миллий мактаб ва мадрасалари — умумтаълим фанлари ва

санъат манбаидир.

3. Миллий мактаб ва мадрасаларни диний бўёкка бўяш эски чор ҳукуматининг сиёсатиға асосланган бўлиб, халкни руслаштириш ҳамда туркий кавмлар маорифига йўл бермаслик сиёсатини талаб этади.

4. Ана шунга кўра туркий халклар кенг омма орасида айтилган муассасалар диний характерга эга, деган янглиш фикрдан кутула олмаяптилар.

Баён этилган шароитга кўра, бир томондан, кенг омманинг рухий кайфияти билан ҳисоблашиш, иккинчи томондан, вакф масаласини керакли йўлга қўйиш чораларини кўриш зарурияти тугилмокда. Вакфлардан тушаётган даромадлар ва ҳукумат қурилиш ҳамда бошқа ўзгаришлар тарзида бераётган ёрдам ҳамда ўқитилаётган фанларнинг ўқитиш профаммасини ўзгартириш оркали мавжуд мингларча мактаб ва мадрасаларни ҳозирги огир ахволдан кутқариб, уларни диний муассасадан маданий-маърифий манбага айлантириш мақсадга мувофикдир.

Ушбу масалаларни ҳал қилиш мақсадида Маориф халк комиссариати қошидаги Турк шўъбаси уламолар ва меҳнаткаш зиёлилар билан ҳамкорликда бир неча марта мажлислар ўтказди ва мазкур лойиҳани тақдим этиш тўғрисидаги ҳулосага келди.

(Туркистон Республикаси халк маорифи бўлимлари мудирларининг 1920 йил 30 июнда ўтган съездидаги нутқ.) (Русчадан таржима.)